ऐतिहासिक पार्श्वभूमी, घटनेची निर्मिती, घटनेची वैशिष्ट्ये, प्रस्तावना/नांदी, संघराज्य व त्याचे राज्यक्षेत्र, नागरिकत्व, मूलभूत हक्क, मार्गदर्शक तत्त्वे, मुलभूत कर्तव्ये

By - Prof. Uttam Dudhbha

1. ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

1) 1773 चा रेग्युलेटिंग ॲक्ट :-

- या कायद्याने भारतीय घटनात्मक विकासाची सुरुवात झाली.
- बंगालचा गव्हर्नर हा बंगालचा गव्हर्नर जनरल झाला आणि त्याचे मुंबई व मद्रास प्रांतांच्या गव्हर्नरवर नियंत्रण प्रस्थापित झाले.
- या ॲक्टनुसार बंगालच्या गव्हर्नर जनरलला कारभारात मदत करण्यासाठी 4 सदस्यीय 'कार्यकारी परिषद' निर्माण करण्यात आली.
- या कायद्याने 1774 साली कोलकत्ता येथे सर्वोच्च न्यायालयाची स्थापना करण्याची तरतूद ज्यामध्ये 1 मुख्य न्यायाधीश, 3 इतर न्यायाधीश.
- या कायद्याद्वारे कंपनीच्या कर्मचाऱ्यांनी खाजगी व्यापार करणे आणि स्थानिकांकडून भेट वस्तू किंवा लाच स्विकारणे यावर बंदी घालण्यात आली.
- **1784 चा पिट्स ॲक्ट :-**
- या कायद्याद्वारे ईस्ट इंडिया कंपनीची व्यापारी कार्ये व राजकीय कार्ये यांत भेद करण्यात आला.
- कंपनीच्या व्यापारी कारभाराचा अधिकार संचालक मंडळास देण्यात आला.
- कंपनीचा राजकीय कारभार नियामक मंडळाला देण्यात आला.
- भारतातील नागरी लष्करी व महसूल विषयक कामकाजाचे अधिकार नियामक मंडळाला देण्यात आले

2) 1813 चा चार्टर ॲक्ट (सनदी कायदा) :-

- ईस्ट इंडिया कंपनीतील अधिकारी व कर्मचारी यांना प्रशिक्षणाची सोय करणे.
- भारतातील शिक्षण व साहित्य यावर 1 लाख रुपयांचे अंदाजपत्रक तयार करण्याची परंपरा सुरु झाली.
- ब्रिटीश ख्रिश्चन मिशनऱ्यांना ख्रिश्चन धर्माचा प्रसार व प्रचार करण्याची आणि सक्तीने धर्मांतर करण्याचे अधिकार देण्यात आले.

3) 1833 चा चार्टर ॲक्ट (सनदी कायदा):-

- या कायद्याद्वारे बंगालचा गव्हर्नर जनरल हा भारताचा गव्हर्नर जनरल झाला.
- ईस्ट इंडिया कंपनीचे व्यापारी संस्था म्हणून असलेले अस्तित्वात संपुष्टात आले व ती प्रशासकीय संस्था झाली.
- या कायद्याद्वारे नागरी सेवकांच्या निवडीसाठी मुक्त स्पर्धात्मक पद्धती आणण्याचा प्रयत्न केला.
- या ॲक्टनुसार सर्व कायदेविषयक अधिकार गव्हर्नर जनरलच्या हाती एकवटले.
- या ॲक्टद्वारे गव्हर्नर जनरल कौन्सिलचा कायदेविषयक बैठकी या प्रशासनविषयक बैठकींपासून वेगळ्या व विशेष समजण्यात येते.
- या ॲक्टद्वारे गव्हर्नर जनरलच्या कौन्सिलला प्रशासकीय व वैधानिक कार्ये दिली.

4) 1853 चा चार्टर ॲक्ट (सनदी कायदा):-

- प्रथमच, कार्यकारी आणि कायदेविषयक कार्यांचे विभाजन.
- कायदेमंडळाची स्थापना.
- प्रशासनात सनदी सेवकांच्या भरतीसाठी खुल्या स्पर्धेचे तत्त्व अंगीकारले.
- कायदेविषयक कार्य, कामकाजाची वृत्ते अधिकृतपणे प्रसिद्ध.
- या ॲक्टद्वारे लेजिस्लेटीव्ह कौन्सील बारा सदस्यांचे झाले.
- शासनाच्या कार्यकारी अंगापेक्षा कायदेविषयक अंग वेगळे झाले.
- भारतात शिक्षण मंत्री पदाची निर्मिती करण्यात आली. पहिले शिक्षणमंत्री म्हणून चार्ल्स वूड यांची नेमणूक करण्यात आली.
- भारतात उच्च शिक्षणासाठी विद्यापीठाची स्थापना करण्यात येईल. अशी शिफारस करण्यात आली.

5) 1858 चा गव्हर्नमेंट ऑफ इंडिया ॲक्ट (भारतीय प्रशासकिय कायदा) :-

- इ.स. 1600 मध्ये स्थापन झालेली ईस्ट इंडिया कंपनी बरखास्त करण्यात आली.
- भारतातील शासनव्यवहारासाठी ब्रिटीश संसदेने प्रथमच एक कायदा पारित केला.
- 1 नोव्हेंबर, 1858 रोजी अलाहाबाद येथे या कायद्याचे वाचन लॉर्ड कॅनिंगने केले.
- अधिकाराच्या कार्यवाहीसाठी 15 सदस्यीय परिषदेची स्थापना.
- 1784 च्या पीट्स ॲक्ट नुसार स्थापन केलेली नियामक मंडळ व संचालक मंडळ बरखास्त करण्यात आले.
- भारताचा प्रशासनावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी भारतीय गव्हर्नर जनरल पद रद्द करुन व्हाईसरॉय व भारतमंत्री हे पद निर्माण करण्यात आले.
- भारत सचिव ब्रिटीश संसदेला जबाबदार ठेवण्यात आले.
- भारत मंत्र्याला मदत करण्यासाठी 15 सदस्यीय इंडिया कौन्सिलची स्थापना करण्यात आली व भारतमंत्री हा या कौन्सिलचा अध्यक्ष झाला.

1858 च्या या कायद्यात "भारतीय संसदेचे मूळ सापडते."

6) 1861 चा इंडियन कौन्सिल ॲक्ट :-

उद्देश :- "गव्हर्नर जनरलच्या कौन्सिलसाठी व किल्येक प्रदेश आणि प्रांत यांच्या स्थानिक शासनासाठी अधिक चांगल्या तरतुदी करणे."

ओळख -

- भारतीय कायदेमंडळाची पहिली महत्त्वाची सनद.
- या ॲक्टमुळेच भारतीयांना वैधानिक अधिकार देण्यात आले.
- केंद्रीय आणि प्रांतिक अशा दोन्हीही पातळ्यांवर वैधानिक यंत्रणेत महत्त्वाचे बदल घडवून आणले.
- कायदेनिर्मितीच्या प्रक्रियेत भारतीयांना सहभाग देण्याचे जाहीर. (अशासकीय प्रतिनिधी घेणे.)
- प्रातिनिधीक कायदेमंडळांची सदस्य संख्या 4 ते 8 करण्यात आली.
- केंद्रीय कायदेमंडळाची सदस्य संख्या 6 ते 12 करण्यात आली.
- कायदेविषयक अधिकाराचे विकेंद्रीकरण.

उदा. मुंबई व मद्रास प्रांतांना कायदेविषयक अधिकार परत दिले.

एकवटले.

- या ॲक्टद्वारे गव्हर्नर जनरल कौन्सिलच्या कायदेविषयक बैठकी या प्रशासनविषयक बैठकीपासून वेगळ्या व विशेष समजण्यात येते.
- या ॲक्टद्वारे गव्हर्नर जनरलच्या कौन्सिलला प्रशासकीय व वैधानिक कार्ये दिली.
- कायदेनिर्मितीच्या प्रक्रियेत भारतीयांना सहभाग देण्याचे जाहिर. (अशासकीय प्रतिनिधी घेणे.)
- प्रातिनिधीक कायदेमंडळाची सदस्य संख्या 4 ते 8 करण्यात आली.
- केंद्रीय कायदेमंडळाची सदस्य संख्या 6 ते 12 करण्यात आली.
- कायदेविषयक अधिकाराचे विकेंद्रीकरण.
  उदा. मुंबई व मद्रास प्रांतांना कायदेविषयक अधिकार परत दिले.

- खातेवाटप, मंत्रालयाची नवी व्यवस्था सुरु.
- वटहुकूम जारी करण्याचा अधिकार - व्हाईसरॉयला देण्यात आला.
- 28 डिसेंबर, 1885 - राष्ट्रीय काँग्रेसची स्थापना.
- उच्च न्यायालयाची स्थापना करण्याची शिफारस करण्यात आली.

7) 1892 चा इंडियन कौन्सिल ॲक्ट :-

ओळख :-

- कायदेमंडळाला अंदाजपत्रकावर चर्चा करण्याचा आणि कार्यकारी मंडळाला प्रश्न विचारण्याचा अधिकार प्राप्त झाला.
- केंद्रीय कायदे मंडळात बिगर सरकारी सदस्य संख्येत वाढ किमान 10, कमाल 16 इतकी झाली.
- विविध प्रांतासाठी भिन्न -
  1) मुंबई आणि मद्रास = किमान - 8, कमाल - 20.
  2) बंगाल प्रांतासाठी = 20
  3) वायव्य प्रांतासाठी, औध = 15 बिगर सरकारी सदस्य संख्या निश्चित करण्यात आली.
- प्रांतिय मंत्रिमंडळाची सदस्यसंख्या 8 ते 12 करण्यात आली.

8) 1909 चा इंडियन कौन्सिल ॲक्ट (मोर्ले - मिंटो कायदा) :-

ओळख :-

- देशाच्या कारभारात अधिकाधिक व परिणामकारक प्रतिनिधीत्व मिळावे म्हणून काँग्रेसने आपली मोहिम जोमाने सुरुच ठेवली.
- याचा परिणाम म्हणून 1909 चा मोर्ले-मिंटो सुधारणांचा प्रस्ताव पुढे आला.
- या ॲक्टमुळे इंडियन लेजिस्लेटिव्ह कौन्सिलची सदस्यसंख्या 16 वरुन 60 पर्यंत वाढविण्यात आली.
- हे सदस्य कार्यकारी म्हणून पदसिद्ध सदस्य.
- कायदेमंडळातील सदस्य संख्या 69 झाली.
- प्रांतिय कायदेमंडळाची सदस्य संख्या 12 ते 50 करण्यात आली.
- मुस्लिम लीगला स्वतंत्र मतदारसंघ देण्यात आला.

9) 1919 चा गव्हर्नमेंट ऑफ इंडिया ॲक्ट (मॉटेग्यू - चेम्सफोर्ड कायदा):-

- केंद्रात - इंडियन लेजिस्लेटिव्ह कौन्सिलऐवजी द्विसदनी लेजिस्लेटिव्ह कौन्सिल अस्तित्वात -
  1) कौन्सिल ऑफ स्टेटस = वरिष्ठ सदन = 50
  2) लेजिस्लेटिव्ह असेंब्ली = कनिष्ठ सदन = 140
- दोन्ही सदनातील सदस्य प्रत्यक्ष निवडणूकीद्वारे निवडून देणे.
- मतदान अधिकार समिती स्वरुपाचा करण्यात आला.
  निकष - मालमत्ता, कर भरणे, शिक्षण यावर मतदान.

भारत सरकारमध्ये बदल (कार्यकारी मंडळ) :-

- केंद्रात जबाबदार सरकार नसतानाही - भारतीयांना अधिक स्थान.
- व्हाईसरॉय कौन्सिलमध्ये 8 सदस्यांपैकी 3 भारतीय सदस्य नियुक्त.
- विभाग - न्याय, शिक्षण, मजूर, आरोग्य व उद्योग.
- आतापर्यंत सर्वच विषयावर केंद्र सरकार आदेश व कायदे.
- पण या सुधारणेनुसार विषय केंद्र व प्रांतात विभागणी.
  1) केंद्र सूचीतील विषयांवर गव्हर्नर जनरलचा अधिकार.
  2) एकापेक्षा जास्त प्रांतांशी संबंध असलेले विषय.
  3) मुख्य कार्यकारी सत्ता गव्हर्नर जनरलच्या हाती.
  4) जनरलची सत्ता अजिबात कमी नाही.
- अस्तित्वात असलेल्या कोणत्याही कायद्यात बदल करण्याचा किंवा तो रद्द करण्याचा अधिकार कायदेमंडळाला असेल.
- सदस्यांना सभागृहात बोलण्याचा पूर्ण अधिकार.
- शिख, भारतीय ख्रिश्चन, ॲंग्लो इंडियन आणि युरोपियन यांच्यासाठी स्वतंत्र मतदारसंघाची तरतुद करण्यात आली.
- या कायद्यामध्ये लोकसेवा आयोगाची स्थापना करण्याची तरतुद करण्यात आली होती त्यानुसार 1926 मध्ये स्थापना झाली.
- **दुहेरी शासन लागू :-**
  प्रांतात दुहेरी शासनपद्धती लागू, प्रांतीय विषयांचे विभाजन, राखीव विषय - गव्हर्नर, सोपीव विषय - त्याच्या मंत्र्यांच्या साहाय्याने.
- **याच कायद्याने** - प्रांतीय कायदेमंडळात - विधान परिषद सदस्य - 70% निर्वाचित, 20% पेक्षा जास्त सरकारी नव्हते.

टिळक :-

- "सूर्य उगवला पण ही सकाळ नाही. सुधारणा असमाधानकारक आणि अत्यंत निराशाजनक आहेत."
- "पण जे दिले ते स्विकारु, थोडू, परिश्रम करु, आणखी पदरात पाडू, वेळ आल्यास घटनात्मक अडवणूकही करु."

डॉ. ॲनी बेझंट :-

- "ही योजना म्हणजे देणाऱ्या ब्रिटीशांनी व घेणाऱ्या भारतीयांसाठी दोघांनाही न शोभणारी अशी होती."
- या सुधारणेमुळे काँग्रेसमध्ये मतभेदाची दरी निर्माण झाली.
- 1918 मध्ये काही मवाळांनी काँग्रेस सोडली. सुरेंद्रनाथच्या नेतृत्वाखाली "नॅशनल लिबरेशन फेडरेशन" सुधारणा उचलून धरल्या.
- 1919 - अमृतसर अधिवेशनात काँग्रेसने "अपूऱ्या, असमाधानकारक व निराशाजनक तरतुदी आहेत." असे सांगितले.
- 1919 ची घटनात्मक सुधारणा 1921 साली अंमलात.
- देशातील सर्वात मोठा पक्ष काँग्रेसने 1920-21 च्या निवडणुकींवर बहिष्कार.
- नॅशनल लिबरेशन फेडरेशनचे सदस्य - निवडून आले.
- 1923 - स्वराज्य पार्टीची स्थापना. उद्देश - शत्रूच्या पोटात शिरुन तेथील व्यवस्था आतून खिळखिळ करणे.
- 1923 ला निवडणूक - 145 पैकी 45 सदस्य निवडून सर्वात मोठा पक्ष.
- 1929 चे इंडियन नॅशनल काँग्रेसने अधिवेशन पं. नेहरु "संपूर्ण स्वराज्याच्या ध्येयाची घोषणा."

10) 1935 चा गव्हर्नमेंट ऑफ इंडिया ॲक्ट (भारतीय प्रशासकीय कायदा):-

- भारतीय राज्यघटनेचा बहुतांश भाग या अधिनियमावरुन.
- हा कायदा म्हणजे पायाभुत दस्तऐवज होय.
- **सुभाष कश्यप :-** "भारतीय राज्यघटनेचा 75% भाग 1935 च्या कायद्याची पुनर्निर्मितीच मानली जाते." राज्यव्यवस्थेचे स्वरुप, केंद्र-राज्य संबंधाचे नियमन करणाऱ्या तरतुदी व आणिबाणीविषयक तरतुदी या

- व्हाईसरॉय कौन्सिलमध्ये 8 सदस्यांपैकी 3 भारतीय सदस्य नियुक्त.
- विभाग - न्याय, शिक्षण, मजूर, आरोग्य व उद्योग.
- आतापर्यंत सर्वच विषयावर केंद्र सरकार आदेश व कायदे.
- पण या सुधारणेनुसार विषय केंद्र व प्रांतात विभागणी.
  1) केंद्र सूचीतील विषयांवर गव्हर्नर जनरलचा अधिकार.
  2) एकापेक्षा जास्त प्रांतांशी संबंध असलेले विषय.

कायदा):-

- भारतीय राज्यघटनेचा बहुतांश भाग या अधिनियमावरून.
- हा कायदा म्हणजे पायाभुत दस्ताऐवज होय.
- **सुभाष कश्यप :-** "भारतीय राज्यघटनेचा 75% भाग 1935 च्या कायद्याची पुनर्निर्मितीच मानली जाते." राज्यव्यवस्थेचे स्वरुप, केंद्र-राज्य संबंधाचे नियमन करणाऱ्या तरतुदी व आणिबाणीविषयक तरतुदी या

मुख्यत: 1935 च्या कायद्यावर आधारित.

- या कायद्यात 321 कलमे, 10 परिशिष्टे आहेत.
- प्रांतिक कायदेमंडळासाठी निवडणुका घोषित.
- 1937 - प्रांतात काँग्रेस पक्ष सत्तेवर.
- या कायद्याने 1950 मध्ये नवीन राज्यघटना अस्तित्वात येईपर्यंत राष्ट्रीय आणि प्रांतीक शासनाला आधार उपलब्ध.

तरतुदी :-

- प्रांत आणि संस्थाने मिळून अखिल भारतीय संघराज्य स्थापन.
- केंद्र आणि राज्य यांच्यातील अधिकाराचे विभाजन तीन सुचींद्वारे.
  1) केंद्रसुची - 59 विषय, 2) प्रांतसुची - 54 विषय,
  3) समवर्ती - 36 विषय.
- उर्वरित अधिकार व्हाईसरॉयला.
- प्रांतातील द्विदल पद्धती रद्द - स्वायत्ता देण्यात आली.
  प्रांतात जबाबदार शासनद्धती सुरु.
  प्रांतिक कायदेमंडळाला जबाबदार असलेल्या मंत्र्याच्या सल्ल्याप्रमाणे राज्यपालाचे कार्य.
  या तरतुदीचा अंमल 1937 साली तर 1939 साली पद्धत खंडीत.
- केंद्रीय पातळीवर द्विदल पद्धती.
  संघीय विषयांची विभागणी 1. राखीव, 2. सोपीव. ही तरतुद प्रत्यक्ष कार्यवाहीत आलीच नाही.
- 11 प्रांतापैकी 6 प्रांतात द्विगृही सभागृहे निर्माण.
  उदा. बंगाल, बॉम्बे, मद्रास, बिहार, आसाम आणि संयुक्त प्रांतात विधीमंडळाचे वरिष्ठ (विधान परिषद) कनिष्ठ (विधानसभा).
  त्यांच्यावर अनेक निर्बंध.
- जातीय मतदार संघाचा विस्तार.
  उदा. अनुसुचित जाती, महिला & श्रमिक (कामगार) स्वतंत्र मतदारसंघ.
- 1858 च्या कायद्याने स्थापन केलेली "भारत परिषद" रद्द. भारत सचिव सल्लागार गटात समाविष्ट करण्यात आला.
- 1 एप्रिल, 1935 रोजी भारतीय रिझर्व्ह बँकेची स्थापना करण्याची शिफारस करण्यात आली.
- एका प्रांतासाठी किंवा दोन प्रांतांसाठी राज्य लोकसेवा आयोगाची तरतुद.
- 1937 - फेडरल कोर्ट ऑफ इंडियाची स्थापना करण्यात आली.
- भारतीय एकुण लोकसंख्येच्या 10% लोकांना मतदानाचा अधिकार दिला.

11) 1947 चा इंडियन इंडिपेंडन्स अ‍ॅक्ट (भारतीय स्वांतत्र्याचा कायदा):-

- नवीन राज्यघटना तयार होईपर्यंत राज्यकारभार 1935 च्या कायद्याने चालेल.
- घटना तयार होऊन अंमलबजावणी होईपर्यंत कायदे करण्याचा अधिकार घटना समितीकडे देण्यात आला.
- राज्यसंस्थेसाठी स्वतंत्र राज्यघटना निर्मितीचा अधिकार.
- या अ‍ॅक्टद्वारे भारताची घटनासमिती ही एक सार्वभौम संस्था झाली.
- या अ‍ॅक्टद्वारे कलम 8 नुसार घटना समितीला वैधानिक अधिकार पूर्णपणे मिळावेत.
- **20 ऑगस्ट, 1947 - मावळणकर समिती :-**
  उद्देश :- घटना समितीचे घटना तयार करण्याचे कार्य व वैधानिक कार्य वेगवेगळे ठेवण्यासाठी बैठक घेण्यात आली.
- वैधानिक घटना समितीची पहिली बैठक डॉ. राजेंद्र प्रसाद यांच्या अध्यक्षेखाली 17 नोव्हेंबर, 1947 रोजी झाली.
- 4 नोव्हेंबर, 1948 - घटनेचा मसुदा - घटनासमितीपुढे मांडण्यात आला.
- 26 जानेवारी, 1950 - संसदीय शासनपद्धती प्रस्थापित झाली.
- 1951-52 - नवीन संविधानानुसार पहिली सार्वत्रिक निवडणूक झाली
- 1 मे, 1952 - राज्यसभा व लोकसभा यासह बनलेली पहिली निर्वाचित संसद.
- 15 ऑगस्ट 1947 पासून भारत सार्वभौम व स्वतंत्र असेल. ब्रिटिशांचे अस्तित्व संपुष्टात येईल.
- भारताचा व्हाईसरॉय हे पद रद्द करून भारताचा गव्हर्नर जनरल हे पद निर्माण करण्यात आले.
- भारतमंत्री हे पद रद्द करून त्याचे अधिकार राज्य सचिव यांच्याकडे देण्यात आले.

भारतीय राज्यघटनेतील परिशिष्टे (एकुण 12)

1) परिशिष्टे 1 - राज्य व केंद्र, प्रदेशाची नावे व त्यांची राज्यक्षेत्रे.

- राज्यांची नावे व त्यांचे राज्यक्षेत्र
- केंद्रशासित प्रदेश व त्यांचा विस्तार

2) परिशिष्टे 2 - वित्तलब्धी, भत्ते व विशेष अधिकार

- राष्ट्रपती, राज्यपाल, लोकसभाअध्यक्ष - उपाध्यक्ष, विधानसभा अध्यक्ष - उपाध्यक्ष, राज्यसभा सभापती - उपसभापती, विधान परिषद सभापती - उपसभापती, सर्वोच्च न्या. सर्व न्यायाधीश, उच्च न्या. सर्व न्यायाधीश, कॅग यांचे भत्ते व विशेषाधिकार .

3) परिशिष्टे 3 - शपथ किंवा प्रतिज्ञा.

- केंद्रीय मंत्री, राज्याचे मंत्री, संसदेच्या निवडणूकीस उभे राहणारे उमेदवार, रा. वि. च्या निवडणूकीस उभे राहणारे उमेदवार, राज्य विधिमंडळ सदस्य, सर्वोच्च व उच्च न्यायालयाचे न्यायाधीश महालेखापरीक्षक यांच्या शपथ / प्रतिज्ञेचे नमुने

4) परिशिष्टे 4 - राज्ये व केंद्र प्रदेशाच्या राज्यसभेतील जागा.

- राज्ये व केंद्र शासीत प्रदेशांना राज्यसभेतून नेमून दिलेल्या जागांची तरतूद

5) परिशिष्टे 5 - अनुसूचित क्षेत्र व अनुसूचित जमातींचे प्रशासन.

- अनु. क्षेत्रे व अनु. जमातींचे प्रशासन याबाबत तरतुदी (आसाम, मेघालय, त्रिपुरा, मिझोराम वगळून)

6) परिशिष्टे 6 - आदिवासी क्षेत्र यांचे प्रशासन.

- आसाम, मेघालय, त्रिपुरा, मिझोराम राज्यांतील आदिवासी प्रशासनाबाबत तरतदूी

7) परिशिष्टे 7 - संघ राज्य व समवर्ती सूची.

- संघी सूची - 97 -100 - 98
- राज्य सूची - 66 - 61 - 59
- समवर्ती सूची - 47 - 52 -